ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ
ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η ΝΟΜΙΚΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

ΑΝΑΤΥΠΟ ΑΠΟ ΤΟ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ «ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ» ΤΟΜΟΣ ΙΑ' 1985

Η ΝΟΜΙΚΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Του ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ
Καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

I. Τα δεδομένα του προβλήματος

1. Το επάγγελμα του συνταγματολόγου, έγραφε ένας Βέλγος καθηγητής του Συνταγματικού δικαίου, είναι επικίνδυνο [1], διότι αυτός που το ασκεί είναι αναγκασμένος να κολυμπά πάντα σε μια τρικυμισμένη θάλασσα ανάμεσα σε δύο σκοπέλους : το σκόπελο της «πολιτικολογίας» και το σκόπελο του «νομικισμού». Σε κανένα άλλο κλάδο οι σχέσεις πολιτικής και δικαίου δεν εμφανίζουν τέτοια ένταση, όση στο συνταγματικό δίκαιο, και ίσως πουθενά αλλού η συνάντηση του «νομικού» με το «πολιτικό» στοιχείο δεν αντικαθρεπτίζει με τέτοια καθαρότητα τη διαδικασία και τις φάσεις ορθολογικότερης οργάνωσης της εξουσίας, τις δυσκολίες νομιμοποίησής της και, γενικότερα, την πολύπλοκη και αντιφατική διαδικασία εκλογίκευσης και διευθέτησης των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων.

Είναι προφανές ότι οι σχέσεις δικαίου και πολιτικής δεν είναι μονοσήμαντες [2], και προπαντός δεν είναι ακίνητες ούτε δεδομένες. Είναι και αυτές ιστορικά καθορισμένες, που σημαίνει ότι διαφέρουν από χώρα σε χώρα, από εποχή σε εποχή και επηρεάζονται από την πολιτική συγκυρία, την πολιτική παράδοση και την έκταση των πολιτικών αγώνων κάθε χώρας. Η συγκεκριμένη διαπλοκή του «νομικού» με το «πολιτικό» είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων και δεν εξαντλείται στους γενικόλογους αφορισμούς «τα πάντα είναι πολιτική», ή στην εντελώς αντίθετη τοποθέτηση η οποία ξεκόβει το δίκαιο από την πολιτική και θεωρεί τα δύο αυτά στοιχεία της κοινωνικής πραγματικότητας ανεξάρτητα το ένα από το άλλο.

---

1. Fr. Delpérée, La vie de la Constitution. Annales de Droit, 1980, σ. 218.
2. Αρ. Μάνεσης, Δίκαιο και πολιτική, Δίκαιο, Σύνταγμα, Πολιτική, Θεσσαλονίκη, σ. 9 επ.

Στη χώρα μας οι σχέσεις δικαίου και πολιτικής, ή ακριβέστερα οι σχέσεις Συντάγματος και πολιτικής εμφανίστηκαν τεταμένες την άνοιξη του 1985 με αφορμή την εκλογή νέου Προέδρου της Δημοκρατίας. Οι συνταγματικές εξελίξεις της περιόδου εκείνης ανέδειξαν την ερμηνεία του Συντάγματος σε κυρίαρχο πρόβλημα, θέτοντας με ιδιαίτερη οξύτητα ένα καίριο ερώτημα : πόσο νομική μπορεί να είναι και πόσο πολιτική είναι, τελικά, η ερμηνεία του θεμελιώδους νόμου του κράτους ;

2. Η ερμηνεία του Συντάγματος υποφέρει πάντως, όπως άλλωστε και κάθε άλλη γνωστική προσέγγιση του συνταγματικού κειμένου, τόσο από την Σκύλλα του νομικισμού, όσο και από τη Χάρυβδη της πολιτικολογίας.

Όταν ο συνταγματολόγος αντιμετωπίζει το Σύνταγμα απλά ως νόμο του κράτους, είναι αναγκασμένος να ερμηνεύει τις συνταγματικές διατάξεις τηρώντας τους κανόνες της νομικής ορθοδοξίας και εφαρμόζοντας τις κλασικές μεθόδους ερμηνείας νομικών κειμένων (π.χ. την ιστορική, τη γραμματική, την τελολογική ή τη συστηματική ερμηνεία). Ξεκινώντας από την τυπική και ουσιαστική ενότητα της έννομης τάξης αντιλαμβάνεται την ερμηνεία του Συντάγματος ως ιδιαίτερη — αλλά όχι ειδική — περίπτωση εφαρμογής της μιας και ενιαίας ερμηνευτικής μεθόδου των νόμων. Η ιδιαιτερότητα του Συντάγματος, ως νόμου με αυξημένη τυπική ισχύ, ο οποίος ρυθμίζει διαφορετική από τους κοινούς νόμους ύλη, επιβάλλει, κατά την ίδια πάντα άποψη, την εφαρμογή ιδιαίτερων, όχι όμως διαφορετικών ή έστω ειδικών ερμηνευτικών κριτηρίων [3].

---

3. Βλέπε σχετικά Θ. Τσάτσου, Το πρόβλημα της ερμηνείας εν τω συνταγματικώ δικαίω, ανάτυπο εκ του Β' τόμου της Επετηρίδος Επιστημονικών Ερευνών του πανεπιστημίου Αθηνών, 1970, σ. 15-20, και ιδίως Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Α', 1985, σ. 169 επ., όπου τονίζεται ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της συνταγματικής ερμηνείας. Ακόμη τη συνοπτική παρουσίαση της σχετικής συζήτησης στη Δυτ. Γερμανία από S. Magiera, The Interpretation of the Basic Law, Chr. Starck (ed), Main Principles of the German Basic Law, Nomos, Baden-Baden 1983, σ. 89-105 (91-92) και από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία ιδίως τις μελέτες των R. Dreier, Zur Problematik und Situation der Verfassungsinterpretation, σε R. Dreier-Fr. Schwegmann (εκδ.), Probleme der Verfassungsinterpretation, Baden-Baden, 1975, 13-47 (19) και Er. W. Böckenförde, Die Methoden der Verfassungsinterpretation, Neue Juristische Wochenschrift 1976, 2089-2099 (2091). Το ζήτημα αυτό δεν έχει απασχολήσει ακόμη ειδικά τη γαλλική επιστήμη του συνταγματικού δικαίου, βλέπε αντί άλλων, D.G. Lavroff, L' interprétation par le juge des règles écrites en droit constitutionnel français, rapport, Travaux de l' Association H. Capitant, τ. XXIX, 1978, Paris, Economica, σ. 180-203, βλέπε ακόμη σ' ό,τι αφορά το βελγικό δίκαιο, την εισήγηση του Fr. Delpérée, σ. 151-160, του ίδιου, La Constitution et son interprétation, στο L' interprétation en droit, Bruxelles, 1978, 187-210 και για το δίκαιο των Η.Π.Α. την εισήγηση του A.B. Rubin, σ. 204-220.

Λογική συνέπεια της προηγούμενης στάσης είναι η διακήρυξη του καθαρά νομικού χαρακτήρα της ερμηνείας του Συντάγματος και η παραγνώριση της αναγκαιότητας ή έστω χρησιμότητας αξιοποίησης «εξωνομικών» ή πολιτικών στοιχείων κατά την άρθρωση του νομικού συλλογισμού και τη διατύπωση της ερμηνευτικής πρότασης. Η συνταγματική διάταξη αντιμετωπίζεται ξεκομμένη από την πολιτική πραγματικότητα, τοποθετείται πάνω από τις πολιτικές δυνάμεις και ιδεολογίες που καθορίζουν, παρόλα αυτά, την εφαρμογή της. Τα συμφέροντα και οι ιδεολογίες που αντιπαρατίθενται, το πολιτικό παιγνίδι που αναστατώνει τη ζωή του Συντάγματος αγνοείται ή παραμερίζεται εν ψυχρώ.

Στον αντίποδα της στενόκαρδης αυτής θεώρησης βρίσκεται η αντιμετώπιση του Συντάγματος κυρίως ως «πολιτικού» κειμένου. Ξεκινώντας από μια επίπεδη και σχηματική θεώρηση της συνταγματικής πραγματικότητας, οι συνταγματολόγοι της τάσης αυτής αρνούνται τον αυστηρά νομικό χαρακτήρα της ερμηνείας του Συντάγματος, εξαιτίας των «πολιτικών» στόχων που επιδιώκουν οι συνταγματικές διατάξεις, καθώς και των «πολιτικά» προσανατολισμένων επιλογών του ερμηνευτή. Γιά τους υποστηρικτές της άποψης αυτής, κάθε απόπειρα καθαρά «νομικής» ερμηνείας του Συντάγματος αν δεν αποβαίνει περιττή, κινδυνεύει να αποδειχτεί ανεδαφική. Η ερμηνεία του Συντάγματος δεν μπορεί, από τη φύση του συνταγματικού κειμένου και από τις σχέσεις που αφορά, παρά να είναι πολιτική, και επειδή εδώ η έννοια «πολιτική» αντιπαρατίθεται στη νομική μέθοδο, στους κανόνες και στις δεσμεύσεις που αυτή συνεπάγεται, πολιτική ερμηνεία ισοδυναμεί με ελεύθερη ερμηνεία [4]. Ερμηνεία, δηλαδή, που ανταποκρίνεται στις επιλογές και στα υποκειμενικά κριτήρια του ερμηνευτή και βασίζεται στη στάθμιση των συμφερόντων που συγκρούονται κάθε φορά, με άλλες λέξεις ερμηνεία που φροντίζει να δικαιώνει την πραγματικότητα ή τα γεγονότα παρά τις αντίθετες ενδεχομένως διατάξεις του Δικαίου. Γι' αυτό και η πιο ρεαλιστική

4. Η στάση αυτή θα μπορούσε να εξομοιωθεί με τη μέθοδο που ακολουθεί η σχολή της ελεύθερης ερμηνείας ή έρευνας του δικαίου, αν και στο συνταγματικό δίκαιο η εφαρμογή της μεθόδου αυτής παρουσιάζει σοβαρές ιδιομορφίες : βλέπε για τη μέθοδο της ελεύθερης ερμηνείας στο δίκαιο γενικά Κ. Τσάτσου, Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου, Αθήνα 1978 (επανέκδοση), σελ. 228-255 και ειδικότερα για την τάση αυτή στο συνταγματικό δίκαιο, M. Dogliani, Interpretazioni della costituzione, Fr. Angeli, 1982, σ. 75-90 και ιδίως 91-94. Γενικότερα για τις δύο τάσεις ερμηνείας του Συντάγματος, όπως σχηματικά παρουσιάστηκαν πιο πάνω, βλέπε C. Mortati, Costituzione, Enciclopedia del diritto, τ. XI, σ. 178-185, Fr. Delpérée, L' interprétation de la Constitution, βελγική εισήγηση, στο 1er Congrès de l' Association internationale de droit constitutionnel, Beograd, 1983 και G. Rolla, Riforma delle istituzioni e costituzione materiale, Milano, Giuffrè 1980, σ. 120 επ.

τελικά στάση του συνταγματολόγου είναι, για τη μέθοδο πάντα αυτή, να περιορίζεται ο ίδιος στην περιγραφή των συνταγματικών εξελίξεων, στην καταγραφή των συνταγματικών γεγονότων και να αποφεύγει κατά το δυνατόν τις νομικές αξιολογήσεις και τις δεοντολογικές προτάσεις[4α].

3. Οι πρόσφατες συνταγματικές εξελίξεις που ακολούθησαν την παραίτηση του Κ. Καραμανλή από την Προεδρία, και την αναπλήρωσή του από τον τότε Πρόεδρο της Βουλής, καθώς και η διαδικασία ανάδειξης νέου Προέδρου μαζί με τη σχετική συζήτηση που προκλήθηκε, έδωσαν αφορμή να εκδηλωθεί η τάση που υπεραμύνεται την «πολιτική» ερμηνεία του Συντάγματος.

Η άποψη που κυριάρχησε τότε, αν κρίνει κανείς από τα άρθρα και τις δηλώσεις που δημοσιεύτηκαν στον ημερήσιο [5] και περιοδικό τύπο, εμφορείτο από μια περιοριστική έως υποτιμητική αντίληψη για τη νομική σημασία του Συντάγματος και κατέληγε, ακόμη και αν δε το ομολογούσε, σε άρνηση της δυνατότητας συστηματικής ερμηνείας των συνταγματικών διατάξεων και συναγωγής ερμηνευτικά απ' αυτές αρχών ή κανόνων με δεσμευτική δύναμη και αντικειμενικό χαρακτήρα.

Η θεωρητική αυτή τάση υποστήριξε ότι η ερμηνεία του Συντάγματος δεν συμβιβάζεται με μονοσήμαντες ερμηνευτικές κατασκευές. Ορισμένες συνταγματικές διατάξεις περιέχουν, σύμφωνα με την ίδια πάντα αντίληψη [6], τη

4α. Η τάση αυτή είναι έκδηλη στο γαλλικό συνταγματικό δίκαιο, όπου η κανονιστική δύναμη του συνταγματικού κειμένου είναι υποβαθμισμένη και η συνταγματική ερμηνεία, ως ιδιαίτερο πρόβλημα, σχεδόν ανύπαρκτη. Έτσι εξηγείται και η τεράστια σημασία για την κατανόηση του συνταγματικού κειμένου, στη Γαλλία, της συνταγματικής πρακτικής. Είναι δύσκολο να εντοπίσει κανείς εκφραστές της τάσης στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο, διότι οι γαλλικές επιρροές και επιδράσεις συνήθως συμπλέκονται με άλλου είδους επιρροές.

5. Σταχυολογούμε ορισμένα απ' αυτά τα κείμενα: Ι. Μανωλεδάκη, Νομική επιστήμη και πολιτική, «Τα Νέα», 30-4-85, Θ. Παπαχρίστου, Οι νομικές διχογνωμίες, «Τα Νέα», 27-4-85, Γ. Ντεγιάννη, Τα σοφίσματα, «Το Βήμα» 7-4-85, Γ. Κοντογιώργη, Δημοκρατική ερμηνεία και Σύνταγμα, «Τα Νέα» 6-6-85, Ευ. Βενιζέλου, Η πολιτική ένταση και το Σύνταγμα, «Τὰ Νέα» 21-4-85. Ακόμη την διαφορετική τοποθέτηση του Αρ. Μάνεση, Σύνταγμα και πολιτική, «Το Βήμα» 7-4-85, καθώς και εκείνη του Δ. Τσάτσου, Γιατί έχουμε νόμιμο Πρόεδρο της Δημοκρατίας, «Έθνος», 7-4-85.

6. Την αντίληψη της πολλαπλής ερμηνείας υποστήριξε σε μας ο Γ. Μανωλεδάκης σε σημείωμα που δημοσιεύτηκε στην απογευματική εφημερίδα τα ΝΕΑ, περιορίζοντας βέβαια την ισχύ της στις περιπτώσεις εκείνες που υπάρχει ασάφεια νόμου. «Δεν υπάρχει, γράφει ο Μανωλεδάκης, στις αμφιλεγόμενες νομικές περιπτώσεις η (μία) σωστή λύση, μα δυνατότητες πολλών σωστών επιστημονικά λύσεων, αρκεί να στηρίζονται αυτές σε επιστημονικά έγκυρη επιχειρηματολογία (συλλογιστική). Η διαμάχη συνεπώς γύρω από τη δήθεν νομική εγκυρότητα της α' και τη μη εγκυρότητα της β' λύσης, σε αμφιλεγόμενα

δυνατότητα για πολλαπλές ερμηνευτικές λύσεις, οι οποίες μπορούν να διεκδικήσουν όλες τίτλους επιστημονικής, ή, κατ' ακριβολογία, «νομικοτεχνικής» εγκυρότητας. Οι συνταγματικές διατάξεις δικαιολογούν άρα ένα είδος «ελεύθερης» ερμηνείας, επιτρέπουν την εφαρμογή στην ίδια διάταξη, την ίδια στιγμή, πολλαπλών ερμηνειών.

Ας πάρουμε ένα παράδειγμα από τις συνταγματικές εξελίξεις του περασμένου Μαρτίου και πιο συγκεκριμένα την αμφισβήτηση που ανέκυψε σχετικά με τη συμμετοχή του αναπληρωτή Προέδρου της Δημοκρατίας στην ψηφοφορία εκλογής νέου Προέδρου. Οι οπαδοί της εν λόγω άποψης διατείνονται, ότι το συνταγματικό κενό μπορούσε να καλυφθεί με την εφαρμογή και των δύο αντίθετων (!) λύσεων : με την αναγνώριση ή μη αναγνώριση δικαιώματος ψήφου στον αναπληρωτή Πρόεδρο, που σημαίνει ότι και οι δύο αυτές εκδοχές ήταν εξίσου σωστές και υποστηρίξιμες[7]. Ο αναπληρωτής Πρόεδρος μπορούσε να ψηφίσει ή να μη ψηφίσει, δεν είχε παρά να διαλέξει τη συμπεριφορά που προτιμούσε βαπτίζοντάς την συνταγματική.

Δεν χρειάζεται να καταβάλει κανείς ιδιαίτερη προσπάθεια για να δείξει ότι η διείσδυση στην συνταγματική ερμηνεία τόσων και τέτοιων στοιχείων υποκειμενισμού και σχετικισμού κλονίζει επικίνδυνα την ενότητα και ασφάλεια του συνταγματικού οικοδομήματος και έχει επιπτώσεις στη σταθερότητα των συνταγματικών θεσμών.

Δημιουργεί άλλωστε η διείσδυση αυτή και σοβαρά ζητήματα λογικής συνέπειας. Με βάση ποια λογική μπορεί να υποστηριχθεί βάσιμα ότι δύο λύσεις που αντιφάσκουν μεταξύ τους και περιέχουν διαμετρικά αντίθετες προτάσεις είναι εξίσου σωστές ; Πώς είναι δυνατόν δύο προτάσεις να είναι ταυτόχρονα ισχυρές και να αντιφάσκουν μεταξύ τους ;

Το γεγονός ότι υπάρχουν περισσότερες από μία κάθε φορά υποστηρίξιμες ερμηνευτικές προτάσεις, δεν σημαίνει ότι δεν είναι μ ί α τελικά η σχετικά εγκυρότερη πρόταση, και ότι αυτήν αναζητεί αγωνιωδώς ο ερμηνευτής ή εφαρμοστής του νόμου.

θέματα, είναι διαμάχη πολιτική και όχι επιστημονική». Η επιλογή από τον ερμηνευτή ανάμεσα στις πολλαπλές ερμηνευτικές λύσεις γίνεται τελικά με πολιτικά και όχι με καθαρά επιστημονικά κριτήρια. «Η εργασία (του συνταγματολόγου) εξαντλείται στον τρόπο στήριξης της λύσης εκείνης που έχει επιλεγεί με πολιτικά κριτήρια, στην επιχειρηματολογία δηλαδή που στηρίζει την υποστηριζόμενη λύση και δεν αγγίζει την επιλογή καθ' αυτή ούτε πολύ περισσότερο τις συνέπειες της εφαρμογής της στην πράξη». Αποτέλεσμα της τοποθέτησης αυτής είναι ότι η ερμηνευτική πρόταση δεν μπορεί να αξιώσει, ακόμη και όταν είναι επιστημονικά τεκμηριωμένη, αντικειμενική εφαρμογή, εφ' όσον η λύση που προτείνεται επιλέχθηκε με πολιτικά κριτήρια και είναι νομικά αμφιλεγόμενη. Με το πρόβλημα αυτό έχει ασχοληθεί εκτενέστερα η ιταλική επιστήμη του συνταγματικού δικαίου, αντί άλλων, Dogliani, σ. 91-94.

7. Αυτό τουλάχιστον συναγόταν έμμεσα από την τοποθέτηση του Ε. Βενιζέλου.

Η αντίθετη εκδοχή οδηγεί σε υπέρμετρη σχετικοποίηση της συνταγματικής νομιμότητας και θίγει άμεσα τον υποχρεωτικό χαρακτήρα των συνταγματικών διατάξεων. Για την ακρίβεια, οι αντιλήψεις που αρνούνται να υποτάξουν τη συνταγματική ερμηνεία σε κανόνες, υποστηρίζοντας την ελεύθερη ερμηνευτική αντιμετώπιση των συνταγματικών διατάξεων, περιορίζουν τη δεσμευτική τους δύναμη σ' ένα μικρό πυρήνα συνταγματικών κανόνων με αναμφισβήτητο νοηματικό περιεχόμενο. Οι άλλες διατάξεις, εφόσον είναι νοηματικά αμφιλεγόμενες, μπορούν να ερμηνεύονται ελεύθερα και να εφαρμόζονται από τα κρατικά όργανα σύμφωνα με τις δικές τους εκτιμήσεις, χωρίς η επιλεγόμενη απ' αυτά συμπεριφορά να μπορεί να επισύρει κυρώσεις. Το Σύνταγμα αποκτά έτσι εντυπωσιακή ευελιξία και αξιοζήλευτη προσαρμοστικότητα στις περιστάσεις και στους μεταβαλλόμενους συσχετισμούς των πολιτικών δυνάμεων. Η συνταγματική ρύθμιση χάνει τον αντικειμενικό της χαρακτήρα. Οι συνταγματικές διατάξεις αντιμετωπίζονται περισσότερο ως σύνολο πολιτικών υποδείξεων παρά ως σύστημα υποχρεωτικών κανόνων συμπεριφοράς.

Ο τονισμός, επομένως, του πολιτικού χαρακτήρα της ερμηνείας του Συντάγματος οδηγεί σε μια εξαιρετικά περιοριστική αντίληψη του νομικού χαρακτήρα του συνταγματικού κειμένου και καταλήγει σε μια ιδιαίτερα ευέλικτη και εύκαμπτη εφαρμογή των συνταγματικών διατάξεων. Και οι μεν άρχοντες έχουν κάθε συμφέρον να επιδιώκουν την πολιτική ερμηνεία του Συντάγματος, οι εξουσιαζόμενοι όμως δεν αισθάνονται καθόλου ασφαλείς μπροστά σε μια τόσο ελαστική και σχετική συνταγματική νομιμότητα.

II. Ο ιστορικός χαρακτήρας της συνταγματικής ερμηνείας

4. Η ερμηνεία του Συντάγματος, από τότε ιδίως που απέκτησε ιδιαίτερη σημασία και έγινε πρόβλημα του συνταγματικού δικαίου [8], διεκδικεί κά-

---

8. Την εποχή που μεσουρανούσε η φιλελεύθερη ιδεολογία και οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις εξελίσσονταν αργά υπό την επίβλεψη του φιλελεύθερου κράτους-νυχτοφύλακα, ο γενικός αφηρημένος και σταθερός χαρακτήρας των κανόνων δικαίου αρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες μιας κοινωνίας που μπορούσε να αναπαράγεται από μόνη της μέσα από τον ελεύθερο ανταγωνισμό και την ελευθερία των συμβάσεων, και η οποία το μόνο που ζητούσε από το κράτος και το δίκαιο ήταν να εγγυώνται την ασφάλεια, την βεβαιότητα και τον ιδιωτικό χαρακτήρα των συναλλαγών. Σε μια τέτοια κοινωνία ο ρόλος των κανόνων του δημοσίου και ειδικότερα του συνταγματικού δικαίου ήταν περιορισμένος και η ανάγκη ερμηνείας του Συντάγματος σχεδόν ανύπαρκτη. Όταν όμως οι πολιτικοί και κοινωνικοί όροι της αυτορυθμιζόμενης αυτής κοινωνίας ανατράπηκαν και στον πολιτικό στίβο εισήλθαν νέες κοινωνικές δυνάμεις, οι οποίες με πρωταγωνιστή την εργατική τάξη απείλησαν την πολιτική ηγεμονία της αστικής και κλόνισαν την ισορροπία και σταθερότητα των πολιτικών θεσμών, ήταν επόμενο να αλλάξει η θεώρηση και λειτουργία των συνταγματικών της θεσ-

ποια αυτονομία σε σχέση με την ομόλογη γνωστική δραστηριότητα που εκδηλώνεται στους άλλους κλάδους του δικαίου, χωρίς όμως και να μπορεί να απαλλαγεί από τους γενικούς κανόνες που διέπουν την ερμηνεία νομικών κειμένων. Παρουσιάζει έτσι, ως ερμηνεία νομικού κειμένου, ορισμένα ι δ ι α ί τ ε ρ α αλλά και ορισμένα ε ι δ ι κ ά χαρακτηριστικά, από τα οποία τα πιο πολλά οφείλονται στο γεγονός ότι οι συνταγματικοί κανόνες είναι περισσότερο πολιτικοί απ' όλους τους άλλους κανόνες δικαίου, καθότι εκφράζουν αρχές και σκοπούς που κρίνονται θεμελιώδεις για την οργάνωση του κράτους [9] και αφορούν άμεσα τις πολιτικές σχέσεις που αναπτύσσονται σ' αυτό, είναι εξάλλου διατυπωμένοι με τρόπο γενικό, συνοπτικό και συνήθως αμφίσημο.

Ο χαρακτήρας πάντως και η λειτουργία της συνταγματικής ερμηνείας δεν είναι δυνατόν να καθοριστούν γενικά και αφηρημένα : είναι συνάρτηση της διάρθρωσης της έννομης τάξης κάθε χώρας, του λιγότερου ή περισσότερου αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος, της θέσης που κατέχει στο νομικό σύστημα και των λειτουργιών που ασκεί ο δικαστής, της σημασίας που έχει και των λειτουργιών που επιτελεί το κοινοβούλιο. Όσο το κοινοβούλιο θεωρείται ως ο κύριος θεματοφύλακας της συνταγματικής νομιμότητας, η τήρηση του Συντάγματος δεν μπορεί να τεθεί παρά με όρους συσχετισμού δυνάμεων ή ισορροπίας των συμφερόντων, με όρους δηλαδή πολιτικούς και όχι με όρους νομικής δεοντολογίας. Στο μέτρο όμως που το κοινοβούλιο χάνει την αποκλειστικότητα της εγγυητικής του λειτουργίας και το Σύνταγμα αντιμετωπίζεται κυρίως ως σύ-

---

μών. Τα οικονομικά αδιέξοδα και οι κοινωνικές συνέπειες ενός άκρατου ανταγωνισμού, συνδυαζόμενα με την αδήριτη λογική της συσσώρευσης και συγκέντρωσης του κεφαλαίου, έκαναν επιτακτική την ανάγκη παρέμβασης στον κοινωνικό και οικονομικό χώρο μιας τρίτης δύναμης, του κράτους, ικανής να εξασφαλίζει με θετικές ενέργειες την διαταρασσόμενη ενότητα και συνοχή της κοινωνίας και τη σταθερότητα των θεσμών. Η αλληλοδιείσδυση τέλος κράτους και κοινωνίας, που ως αναπότρεπτη ιστορική τάση βαίνει σήμερα συνεχώς εντεινόμενη, διεύρυνε τις ευθύνες και τον εξορθολογιστικό ρόλο του δημοσίου δικαίου. Το Σύνταγμα δεν περιορίζεται πλέον στην εγγυητική των υπαρχουσών σχέσεων λειτουργία. Καλείται να αναλάβει και επιτελεί και λειτουργίες διαπλαστικές νέων σχέσεων. Η ερμηνεία του αποδεικνύεται τόσο περισσότερο αναγκαία όσο περισσότερο οι πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις αναδιαρθρώνονται υπό την πίεση των αδιάκοπων τεχνολογικών επαναστάσεων αξιώνοντας διαρκώς θεσμικές προσαρμογές, καθώς και όσο οι εντεινόμενοι κοινωνικοί και πολιτικοί ανταγωνισμοί απαιτούν εξομάλυνση και διευθέτηση που να είναι αποδεκτή από τους ανταγωνιζόμενους.

9. Βλέπε μεταξύ άλλων T. Martines, Diritto costituzionale, Milano, Giuffrè 1981, σ. 121 και C. Lavagna, Istituzioni di diritto Pubblico, Torino, Utet, 1982, σ. 207, και M. Prélot-J. Boulouis, Institutions politiques et droit constitutionnel, Dalloz, 1980, σ. 31-32 και J.J. Gleizal, Le droit politique de l'État, P.U.F. 1980, σελ. 30 επ. και από ελληνική βιβλιογραφία, ιδίως Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Α', 1985, σ. 169 επ.

νολο νομικών επιταγών, δηλαδή ως κείμενο νομικό, η ευθύνη της τήρησης και εφαρμογής του μετατίθεται σε όργανα λιγότερο πολιτικά και περισσότερο αμερόληπτα, όπως είναι τα κοινά δικαστήρια, ή σε όργανα ειδικά επιφορτισμένα με την ερμηνευτική λειτουργία, όπως είναι τα συνταγματικά δικαστήρια. Η καθιέρωση της συνταγματικής δικαιοσύνης, η αναγνώριση της σημασίας της και ιδίως η αποδοχή της ξεχωριστής λειτουργίας που επιτελεί, μειώνει τη σημασία της κοινοβουλευτικής ερμηνείας του συντάγματος, ενισχύοντας αντίστοιχα τη σημασία της δικαστικής ερμηνείας[10]. Αλλά η παρέμβαση του δικαστή στις συνταγματικές αντιδικίες προϋποθέτει ενίσχυση της νομικής σημασίας του Συντάγματος[11] και συνεπάγεται αναγκαστικά την εφαρμογή κατ' αρχήν ερμηνευτικών μεθόδων που δεν διαφέρουν ουσιωδώς απ' αυτές που εφαρμόζονται στην ερμηνεία των κοινών νόμων.

III. Η νομική φύση των συνταγματικών κανόνων

5. Η ερμηνεία άρα του Συντάγματος σε μια χώρα όπως η δική μας, όπου ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, αν και διάχυτος, παρεμπίπτων και συγκεκριμένος, τείνει να επιβληθεί και να καθιερωθεί ως ιδιαίτερη δικαστική δραστηριότητα, δεν μπορεί παρά να υπακούει στους κανόνες της νομικής μεθόδου, όσο και αν πολιορκείται από αντικρουόμενες πολιτικές ιδεολογίες και κινδυνεύει να παραδοθεί στις απαιτήσεις της πολιτικής συγκυρίας.

Η αναπαλλοτρίωτη νομική φύση της ερμηνείας του Συντάγματος είναι συνέπεια κατά πρώτο λόγο της νομικής φύσης του συνταγματικού κειμένου και κατά δεύτερο λόγο της νομικής λειτουργίας ή του σκοπού που καλείται να επιτελέσει η ίδια.

Ο ερμηνευτής του Συντάγματος δεν δικαιούται να αγνοεί ότι το Σύνταγμα είναι πρώτα ένας νόμος του κράτους, ένας νόμος πρωταρχικός, υπέρτατος, θεμελιώδης, αυστηρός, ιδιότυπος, πανηγυρικός, που διαφέρει, και ως προς τη μορφή ή την ισχύ και ως προς το περιεχόμενο, από τους άλλους νόμους, ένας νόμος κατ' εξοχήν πολιτικός και πάντως πιο πολιτικός απ' όλους τους άλλους, αλλά νόμος και αυτός όπως όλοι οι άλλοι. Καλείται άρα να ερμηνεύσει ένα κείμενο που περιέχει διατάξεις, υποθετικές προσταγές, από τις οποίες συνάγον-

---

10. Σχετικά με την κοινοβουλευτική και δικαστική ερμηνεία, βλ. Fr. Delpérée, La constitution et son interprétation, σ. 189-198 και G. Lombardi, L' interprétation de la constitution entre technisme et idéologie, Ier Congrès de l' Association internationale de droit constitutionnel, Beograd 1983.

11. Το ζήτημα αυτό αναλύει διεξοδικά ο M. Dogliani, ό.π. σ. 27 και 65 επ. και Αρ. Μάνεσης, Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος, I, 1956, σ. 36 επ.

ται κανόνες συμπεριφοράς. Το Σύνταγμα είναι πριν απ' όλα μια κανονιστική πράξη και δευτερευόντως και ένα κείμενο πολιτικών στόχων και ιδεολογικών διακηρύξεων.

Ο ιδεολογικός και πολιτικός χαρακτήρας του συνταγματικού κειμένου προστίθενται στη νομική του φύση και δεν την αναιρούν. Οι ιδεολογίες που ενσαρκώνει κάθε συνταγματικό κείμενο δεν αναιρούν το κανονιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων. Όλες οι διατάξεις του Συντάγματος, ακόμη και αυτές που καθιερώνουν γενικές αρχές ή είναι κατευθυντήριες, έστω και αν διαφέρουν μεταξύ τους ως προς το βαθμό και την ένταση του εξαναγκαστού τους χαρακτήρα, περιέχουν επιταγές και δεσμεύουν τα υποκείμενα στα οποία απευθύνονται. Δημιουργούν άρα ή συνδράμουν στη δημιουργία υποχρεωτικών κανόνων συμπεριφοράς ακόμη και όταν η κανονιστική τους εμβέλεια δεν είναι πάντα ισοδύναμη. Παράγουν όλες συγκεκριμένα έννομα αποτελέσματα εφόσον η επίκληση και εφαρμογή τους συνεπάγονται την μη εφαρμογή, και ενδεχομένως την ακύρωση, κάθε αντίθετης και κατώτερης απ' αυτές διάταξης (ουσιαστικού) νόμου [12].

Ο υποχρεωτικός ή επιτακτικός χαρακτήρας τους δεν είναι δυνατόν εξάλλου να αμφισβητηθεί, οτιδήποτε και αν υποστηριχθεί γύρω από την ιδιαίτερη φύση και τη μειωμένη ή ιδιότυπη αποτελεσματικότητα των συνταγματικών κυρώσεων. Το γεγονός ότι οι παραβιάσεις από τα κρατικά όργανα συνταγματικών κανόνων δεν συνεπάγονται άμεσα κυρώσεις, δεν σημαίνει, γράφει ο Μάνεσης [13], ότι οι κανόνες του συνταγματικού δικαίου δεν είναι υποχρεωτικοί ή ότι ίσως δεν είναι καν κανόνες δικαίου. «Μια τέτοια αντίληψη είναι προφανώς αβάσιμη. Αφενός μεν διότι η ένταξη των συνταγματικών κανόνων στο γενικότερο σύστημα κανόνων που συγκροτούν την συγκεκριμένη έννομη τάξη, αρκεί για να τους προσδώσει χαρακτήρα κανόνων δικαίου. Αφετέρου διότι και οι κυρώσεις δεν λείπουν ...». Μόνο που η κυρωτική λειτουργία του συνταγματικού δικαίου είναι ιδιόρρυθμη, και η ιδιορρυθμία αυτή έγκειται στο «ότι η κύρωση έχει λιγότερο κατασταλτικό και περισσότερο προληπτικό χαρακτήρα : πραγματοποιείται ιδίως με αμοιβαίους ελέγχους και ανασχέσεις, με αλληλεξαρτήσεις και αλληλεπιδράσεις των επί μέρους φορέων της κρατικής εξουσίας μεταξύ τους ...» [14].

Η αδυναμία δικαστικής πιστοποίησης των αντισυνταγματικών ενεργει-

---

12. Βλ. μεταξύ άλλων C. Lavagna, ό.π. σ. 196, 200 και 204, C. Mortati, Costituzione, Enciclopedia del diritto, t XI, σ. 167, Crisafulli, La costituzione e sue disposizioni di principio, Milano 1952, σ. 42 επ. και C. Schmitt, Verfassungslehre, σε ιταλική μετάφραση Dottrina della costituzione, Giuffrè, 1984, σ. 20

13. Αρ. Μάνεση, Συνταγματικό Δίκαιο, I, 1980, σ. 131.

14. Idem.

ών (π.χ. από ένα συνταγματικό δικαστήριο) και γενικά η έλλειψη «ορατών» κυρώσεων κατά την παραβίαση οργανωτικών του πολιτεύματος διατάξεων δεν καθιστούν τις συνταγματικές αυτές διατάξεις λιγότερο υποχρεωτικές και τις επιταγές που περιέχουν περισσότερο πολιτικές. Ούτε βέβαια δικαιολογούν ελεύθερη ερμηνεία των επίμαχων διατάξεων και προπαντός δεν επιτρέπουν εφαρμογή του Συντάγματος «κατά το δοκούν» των κυβερνώντων.

Η απουσία επομένως ειδικής διαδικασίας ή ειδικού οργάνου που να μπορεί να κρίνει μια συνταγματική αμφισβήτηση, π.χ. τη συμμετοχή του αναπληρωτή Προέδρου στην ψηφοφορία εκλογής νέου Προέδρου, — ζήτημα γνωστό ως ψήφος Αλευρά — δεν μετατρέπει την αμφισβήτηση αυτή, ξαφνικά, από νομική σε πολιτική ούτε απαλλάσσει τον ερμηνευτή από την υποχρέωση να ερμηνεύσει την υπό κρίση διάταξη σύμφωνα με τις καθιερωμένες μεθόδους ερμηνείας των συνταγματικών κανόνων. Η απουσία δηλαδή νομικού τρόπου «κύρωσης ή ακύρωσης της ψήφου Αλευρά» [15] δεν δικαιολογεί την εφαρμογή στην περίπτωση αυτή του κανόνα «τα πάντα επιτρέπονται», ούτε και αναγορεύει αυτοδίκαια τη Βουλή σε όργανο αυθεντικής ερμηνείας του Συντάγματος, ή σε όργανο επίλυσης των συνταγματικών αμφισβητήσεων, επειδή συντρέχει υπέρ αυτής το τεκμήριο αρμοδιότητας [16]. Ακόμη και για τις πιο ασαφείς ή αμφίσημες διατάξεις, ακόμη και όταν το Σύνταγμα σιωπά (όπως στην ψήφο του αναπληρωτή Προέδρου), ακόμη και τότε αναζητείται ερμηνευτικά η συνταγματικά επιβαλλόμενη λύση με την ανακάλυψη και διατύπωση του κ α ν ό ν α που αρμόζει στη λειτουργία του θεσμού και ανταποκρίνεται στο πραγματικό νόημα των κρίσιμων διατάξεων.

IV. Η νομική φύση και η διαπλαστική λειτουργία της συνταγματικής ερμηνείας

6. Ο νομικός χαρακτήρας του συνταγματικού κειμένου συναρτάται άμεσα με τη νομική φύση της ερμηνείας του Συντάγματος, την οποία άλλωστε και καθορίζει.

Η συνταγματική ερμηνεία επιδιώκει και αυτή, παρόλες τις ιδιομορφίες της, τον ίδιο σκοπό και επιτελεί την ίδια λειτουργία που επιτελεί κάθε νομική ερμηνεία, δηλαδή την αναζήτηση, διακρίβωση και διασαφήνιση του νοήματος των συνταγματικών κανόνων με σκοπό την άμεση εφαρμογή τους ή την αντιμετώπιση συγκεκριμένου, πάντα, πραγματικού ή υποθετικού, ζητήματος εφαρμογής [17]. Με αυτήν την έννοια, η ερμηνεία του Συντάγματος αποτελεί πνευ-

---

15. Δ. Τ σ ά τ σ ο ς, Γιατί έχουμε νόμιμο Πρόεδρο Δημοκρατίας, «Έθνος», 7-4-85.
16. Ε. Β ε ν ι ζ έ λ ο ς, «Τα Νέα» 21-4-85.
17. Αρ. Μ ά ν ε σ η, ό.π. σ. 187 και Ant. Pensovecchio Li Bassi, L' interpretazione delle norme costituzionali, Milano, Giuffrè, 1972, σ. 6.

ματική δραστηριότητα που επιδρά έμμεσα στην έννομη τάξη παράγοντας κανονιστικά αποτελέσματα, ανακαλύπτοντας και διατυπώνοντας ένα «δέον» μέσα από τη λειτουργία συγκεκριμενοποίησης των εφαρμοστέων κανόνων που επιτελεί [18]. Η συναγωγή, ερμηνευτικά, των ιδιαίτερων κριτηρίων ή κανόνων που δικαιολογούν ή επιβάλλουν μια συνταγματική συμπεριφορά, ο περιορισμός ή η επέκταση του νοήματος μιας διάταξης, καθώς και η αναγωγή σε αρχές ή κανόνες συνταγματικούς, προκειμένου να καταδειχτεί η ενότητα του συστήματος, προσδίδουν στην ερμηνευτική δραστηριότητα διαπλαστική δύναμη, χωρίς όμως και να την καθιστούν δικαιοπαραγωγική ακόμη και όταν ασκείται από όργανα δικαιοδοτικά, επιφορτισμένα να εφαρμόζουν το Σύνταγμα ερμηνεύοντάς το. Η ελληνική έννομη τάξη δεν αναγνωρίζει στην ερμηνεία δικαιοπαραγωγική λειτουργία, όπως ακριβώς δεν θεωρεί τη νομολογία πηγή δικαίου. Νομολογία όμως και ερμηνεία επιτελούν έργο δημιουργικό και δεν περιορίζονται σε μια απλή εξήγηση του συνταγματικού κειμένου [19].

Η ερμηνεία του Συντάγματος δεν επιτρέπεται, επειδή επιτελεί λειτουργία κανονιστική, να συγχέεται με κάθε γλωσσολογική, σημειολογική [19α] ή κοινωνιολογική ανάγνωση του συνταγματικού κειμένου.

---

18. Αρ. Μάνεση, ό.π., σ. 187, και Pensovecchio Li Bassi, ό.π. σ. 11 επ. και 27 επ.

19. Είναι αδύνατο στο πλαίσιο της εργασίας αυτής να θιγεί έστω και παρεμπιπτόντως το ζήτημα του σκοπού και της φύσης της ερμηνείας, ούτε είναι, βέβαια, δυνατό να αναφερθούν οι θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί για τις σύγχρονες ερμηνευτικές μεθόδους, όπως είναι η ιστορικο-εξελικτική, ή η ερμηνεία που απορρέει από την «εναλλακτική χρήση του δικαίου». Για όλα αυτά βλέπε το συλλογικό έργο, L' uso alternativo del diritto, Bari, 1973 και ιδίως τη μελέτη του Ferrajoli, Magistratura democratica e l' esercizio alternativo della funzione giudiziaria, καθώς και του ίδιου συγγραφέα Interpretazione dottrinale e interpretazione operativa, Riv. int. fil. dir., 1966, σ. 290 και την κριτική αντιμετώπιση της ερμηνευτικής αυτής θεώρησης από τους T. Martines, ό.π., σ. 116-117 και P. Barile, Istituzioni di diritto pubblico, Padova, Cedam, 1982, σ. 58-59. Τη σύγχρονη αποστολή της ερμηνείας τονίζει ιδιαίτερα ο C. Lavagna, ό.π., σ. 34, ο οποίος θεωρεί ότι σκοπός της ερμηνείας δεν είναι η συναγωγή από κανονιστικές πράξεις κανόνων, αλλά η χρησιμοποίηση του περιεχομένου των πηγών του δικαίου για την κατασκευή κανόνων. Η νέα αυτή ερμηνευτική τεχνική αποδεσμεύει την ερμηνεία από την προσκόλληση στο γράμμα του νομικού κειμένου και στις προθέσεις του νομοθέτη και την φέρνει κοντά στις συγκεκριμένες και μεταβαλλόμενες απαιτήσεις της κοινωνικής πραγματικότητας.

Από την γαλλική βιβλιογραφία σχετικά με τα ίδια ζητήματα βλέπε ιδίως τη μελέτη του M. Troper, Le problème de l' interprétation et la théorie de la supralégalité constitutionnelle, Hommage à Ch. Eisenmann, σ. 133-151, όπου φανερώνεται η κανονιστική λειτουργία της ερμηνείας. Για τις μεθόδους ερμηνείας που ακολουθεί στη Γαλλία το Συνταγματικό Συμβούλιο, βλ. τη σημαντική μελέτη του F. Luchaire, De la méthode en droit constitutionnel, Revue du droit public, 1979, 275-329.

19α. Για τη σχέση συνταγματικής ερμηνείας και σημειολογικής ανάγνωσης του

Οι διαπιστώσεις και αξιολογήσεις των διαφόρων αυτών γνωστικών προσεγγίσεων είναι, βέβαια, ιδιαίτερα χρήσιμες και, μέχρις ενός σημείου, αναγκαίες για την ερμηνεία του Συντάγματος. Συγκροτούν στοιχεία αφομοιώσιμα από το νομικό συλλογισμό και μπορούν να επηρεάσουν την εφαρμογή και σημασία των ερμηνευόμενων διατάξεων. Δεν είναι όμως σε θέση οι προσεγγίσεις αυτές να αλλοιώσουν τη νομική φύση της συνταγματικής ερμηνείας ούτε βέβαια και να την υποκαταστήσουν μερικά ή ολικά, αφού η τελευταία συνάγει ή πλάθει, με βάση τα νομικά κείμενα, κανόνες[20].

Οποιαδήποτε αλλοίωση της νομικής φύσης της ερμηνείας του Συντάγματος δεν δημιουργεί μόνον δυσεπίλυτα προβλήματα προσδιορισμού του χαρακτήρα της, αλλά αντιφάσκει ευθέως και προς τον αυστηρό χαρακτήρα του ισχύοντος Συντάγματος, ο οποίος εκδηλώνεται με τον σαφή διαχωρισμό του οργάνου στο οποίο έχει ανατεθεί, κατ' αποκλειστικότητα, η αναθεώρηση των συνταγματικών διατάξεων από τα όργανα τα οποία είναι επιφορτισμένα με την εφαρμογή τους, καθώς και με την εξασφάλιση, μέσω του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, της τυπικής υπεροχής του απέναντι σ' όλους τους άλλους κανόνες δικαίου. Η αυξημένη τυπική δύναμη του Συντάγματος συνεπάγεται αντιμετώπιση των διατάξεών του ως νομικών επιταγών, δεσμευτικών για άρχοντες και αρχόμενους, και διασφαλίζεται με τη μη εφαρμογή ή με τη δυνατότητα ακύρωσης των διατάξεων κατώτερης ισχύος που είναι αντίθετες προς αυτό.

V. Ο πολιτικός χαρακτήρας της συνταγματικής ερμηνείας

7. Αλλά η διακήρυξη της νομικής φύσης της ερμηνείας του Συντάγματος δεν οδηγεί αναγκαστικά στην υιοθέτηση των αυστηρών και παγιωμένων ερμηνευτικών μεθόδων του ιδιωτικού δικαίου, ούτε και συνεπάγεται εξαφάνιση της ιδιομορφίας της συνταγματικής ερμηνείας σε σχέση με την ερμηνεία των κανόνων του κοινού δικαίου. Η διακήρυξη αυτή έχει την έννοια πρώτον, της σαφούς διαφοροποιήσής της από οποιαδήποτε πολιτική — ως αντίθετη της νομικής — ερμηνεία ή ανάγνωση του συνταγματικού κειμένου, και δεύτερο την έννοια της υποχρεωτικής υπαγωγής της σε κανόνες και αρχές που οφείλει ο ερμηνευτής να τηρεί και να σέβεται. Θέλει άρα πρώτα να δηλώσει εμφαντικά την αλλότρια φύση — το alliud — του συνταγματικού κανόνα και του συνταγματικού συλλογισμού από

Συντάγματος βλέπε Ε. Βενιζέλου, Σημειολογικές παρατηρήσεις πάνω στο Σύνταγμα του 1975, Αρμ. Επιστημονική Επετηρίδα, 1981, σ. 135-142.

20. Βλ. C. Lavagna, Costituzione e socialismo, Il Mulino, 1977, σ. 38, του ίδιου, Istituzioni, σ. 34.

το πολιτικό γεγονός και την πολιτική αξιολόγηση[21] χωρίς όμως να αρνείται την αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση των δύο αυτών στοιχείων.

Η συνταγματική θεωρία και ερμηνεία δεν δικαιούνται να παραγνωρίζουν ούτε να υποτιμούν τους πολιτικούς στόχους και το πολιτικό περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων, καθώς και τις πολιτικές ιδεολογίες ή τα πολιτικά συμφέροντα που αντιπαρατίθενται και εξυπηρετούνται κατά τη θέσπιση, εφαρμογή και ερμηνεία των συνταγματικών κανόνων. Αποτελεί πλέον γεγονός που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση, ότι η ερμηνεία του Συντάγματος έχει πολιτικές επιπτώσεις και ότι επηρεάζεται από τις κρατούσες πολιτικές αντιλήψεις και την κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία, καθώς και ότι η ερμηνευτική λύση εξαρτάται και από τις ιδεολογικές προτιμήσεις του ερμηνευτή. Είναι γεγονός εξάλλου ότι τα συμφέροντα και οι πολιτικές ιδεολογίες που καθόρισαν τη φυσιογνωμία ενός συνταγματικού θεσμού και στηρίζουν τη λειτουργία του βρίσκονται, ως στοιχεία της ουσίας του, ενσωματωμένα στον ίδιο το θεσμό.

Ο ερμηνευτής νομιμοποιείται λοιπόν να αντλήσει από τα στοιχεία αυτά κριτήρια αξιολόγησης προκειμένου να λύσει ερμηνευτικά προβλήματα που θέτουν διατάξεις με αμφιλεγόμενο νόημα ή με ανενεργό κανονιστικό περιεχόμενο. Οι αξιολογικές όμως κρίσεις του προηγούνται λογικά της ερμηνείας των συνταγματικών κανόνων, εμπεριέχονται ή υπονοούνται στις προτάσεις δεοντολογικού χαρακτήρα που διατυπώνει ο ίδιος, εκδηλώνονται ως προερμηνευτικές επιλογές[22]. Είναι υποχρεωμένος λοιπόν ο ερμηνευτής να αναζητήσει σε μιά συνταγματική θεωρία τα στοιχεία εκείνα που χρειάζεται για μια συστηματική και αποτελεσματική ερμηνεία του Συντάγματος. Η υποχρέωσή του όμως αυτή δεν τον τοποθετεί ούτε έξω, ούτε πάνω από το Σύνταγμα, ούτε και καθιστά γι' αυτό το λόγο τη συνταγματική ερμηνεία πολιτική. Η συνταγματική ερμηνεία, επειδή είναι ερμηνεία του Συντάγματος, γίνεται σύμφωνα με κα-

---

21. Βλ. Pensovecchio Li Bassi, ό.π., σ. 23, 26, 67, 138 και M. Dogliani, ό.π., σ. 44-45 και ιδίως τις υποσημειώσεις 29 και 30. Πρβλ. ακόμη για το ίδιο θέμα, από φορμαλιστική όμως άποψη, E. Forsthoff, La transformazione de lo stato di diritto, Milano 1973, σ. 31-32 και 197 επ.

22. Για το ζήτημα αυτό βλέπε πιο αναλυτικά Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, Α', 1985, σ. 172-173, όπου τονίζεται ότι «είτε αυτό δηλώνεται από τον ερμηνευτή του Συντάγματος είτε όχι, η επιχειρούμενη ερμηνεία στηρίζεται σε μια συνταγματική ή σε μια περί πολιτείας θεωρία. Τέτοιες θεωρίες, ως προερμηνευτικές προϋποθέσεις, έχουν αναπτυχθεί πολλές». Ακόμη Αντ. Μανιτάκη, Κρίση και κριτική μεθόδων στο συνταγματικό δίκαιο, Τιμητικός τόμος Φ. Βεγλερή, υπό δημοσίευση. Ειδικότερα, Π. Σούρλα, Δικαιικό σύστημα και τελολογική μέθοδος, ΝοΒ 1978, σ. 1172-1180 και από τη γερμανική βιβλιογραφία, αντί άλλων, S. Magiera, ό.π., σ. 97.

νόνες που το ίδιο το Σύνταγμα ορίζει και η νομική φύση των κανόνων του επιβάλλει.

Η υπογράμμιση στη σημερινή ιστορική συγκυρία της νομικής φύσης της συνταγματικής ερμηνείας επιδιώκει να δείξει ότι το Σύνταγμα δεν ερμηνεύεται ούτε όπως νάναι, ούτε όπου νάναι, ούτε απ' όποιον νάναι. Η ερμηνεία του θεμελιώδους νόμου του κράτους δεν είναι ούτε τόσο ελεύθερη, ούτε τόσο αυθαίρετη ούτε τόσο απλή, ούτε τόσο σχετική, όσο θέλουν να την παρουσιάσουν όσοι όψιμα ανακάλυψαν τον πολιτικό της χαρακτήρα και εντυπωσιάστηκαν από την ακτινοβολία της ανακάλυψής τους. Υπόκειται σε κανόνες, οφείλει να κινείται μέσα σ' ορισμένα όρια και να εμπνέεται απ' ορισμένες αρχές και δεν εξαρτάται τόσο από τις υποκειμενικές εκτιμήσεις του ερμηνευτή ούτε είναι δυνατόν να διαφοροποιείται ανάλογα με τις περιστασιακές επιδιώξεις της κυρίαρχης πολιτικά δύναμης. Ο αντικειμενικός χαρακτήρας της συνταγματικής ερμηνείας είναι αίτημα πρωταρχικό των σχέσεων που υπόκεινται στη συνταγματική ρύθμιση και αξίωση επιτακτική της έννομης τάξης που υπηρετεί, και επιδίωξη βέβαια των πολιτικών υποκειμένων στα οποία η συνταγματική ρύθμιση απευθύνεται.

VI. Η ιδιομορφία της ερμηνείας του Συντάγματος

8. Ποιοι κανόνες διέπουν την ερμηνεία του Συντάγματος ;

Η συνταγματική ερμηνεία δεν αγνοεί κατ' αρχήν τις παραδοσιακές ερμηνευτικές μεθόδους των νόμων, όπως είναι η γραμματική και η ιστορική μέθοδος. Αντίθετα, μάλιστα, τα δικαστήρια, όταν ασκούν έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, καταφεύγουν συχνά, προκειμένου να ανακαλύψουν το νόημα μιας συνταγματικής διάταξης, άλλοτε στο γράμμα, στη λεκτική δηλαδή διατύπωση της ερμηνευόμενης διάταξης, και άλλοτε στη βούληση του συνταχτικού νομοθέτη, την οποία αναζητούν στις εισηγητικές εκθέσεις και στις συζητήσεις της αναθεωρητικής Βουλής. Τόσο όμως η γραμματική όσο και η ιστορική μέθοδος προσφέρονται πολύ λιγότερο από ό,τι η τελολογική ή συστηματική, για την ερμηνεία διατάξεων που χαρακτηρίζονται για το συνοπτικό, σχηματικό και ελλειπτικό χαρακτήρα της διατύπωσής τους και για τις γενικόλογες και αμφίσημες εκφράσεις τους [23].

Οι συνταγματικές διατάξεις είναι προορισμένες να ζήσουν βίο μακρό και να ρυθμίσουν σχέσεις και καταστάσεις ποικίλες και μεταβαλλόμενες, γι' αυτό και η γραμματική ερμηνεία, ξεκινώντας από μια στατική θεώρηση του συνταγματικού κειμένου, είναι ανίκανη να δώσει μια συνολική και δυναμική

23. C. Lavagna, ό.π. 207, P. Barile, Istituzioni di diritto pubblico, σ. 59 και Martines, ό.π., 121-122.

άποψη της συνταγματικής ρύθμισης. Παραμένοντας εξάλλου προσκολλημένη στο γράμμα του Συντάγματος, αδιαφορεί όχι μόνο για την αντιφατική και πολύμορφη πραγματικότητα, αλλά συχνά αγνοεί ή υποβαθμίζει το πνεύμα και τους σκοπούς από τους οποίους διαπνέεται το Σύνταγμα. Με μια λέξη η γραμματική ερμηνεία δεν σέβεται όσο χρειάζεται την ιδιομορφία της συνταγματικής ρύθμισης : τη χρήση εννοιών γενικών και αόριστων των οποίων το περιεχόμενο ποικίλει ιστορικά και είναι αντικείμενο οξύτατης πολιτικής αντιδικίας, την επιδίωξη σκοπών πολιτικών ή την πραγμάτωση αρχών με ελαστικό περιεχόμενο · και τέλος το δυναμικό χαρακτήρα των σχέσεων που ρυθμίζονται.

Τα σύγχρονα Συντάγματα επικυρώνουν επίμονους και λεπτούς πολιτικούς συμβιβασμούς και εύθραυστες κοινωνικές ισορροπίες, είναι προϊόντα συμβιβασμού διαφορετικών πολιτικών δυνάμεων. Ακόμη και όταν κατά τη θέσπισή τους εκφράζουν τη θέληση μιας βασικά πολιτικής δύναμης, συμβαίνει συχνά να υποστηρίζονται κατά τη διάρκεια της ισχύος τους από αντίπαλες πολιτικές δυνάμεις με διαφορετικές έως αντίθετες πολιτικές ιδεολογίες και κοινωνικές αντιλήψεις. Είναι επόμενο, οι γενικές και αόριστες έννοιες καθώς και οι γενικόλογες και αμφίσημες φράσεις που περιέχονται στα συνταγματικά αυτά κείμενα, να επιδέχονται κατά την διαδρομή του χρόνου διαφορετικές και ίσως αντιφατικές ερμηνείες και να γνωρίζουν ποικίλες πρακτικές, στα πλαίσια όμως της ίδιας πάντα συνταγματικής τάξης και των θεμελιωδών αρχών που αυτή εγγυάται [24]. Από τη διαπίστωση αυτή συνάγεται η μικρή και περιορισμένη σημασία που έχει η προσφυγή στη θέληση του συντακτικού νομοθέτη και η σχετική μόνον αξία που παρουσιάζουν, για την ερμηνεία και εφαρμογή μιας συνταγματικής διάταξης σε εποχή διαφορετική απ' εκείνη που θεσπίστηκε, οι προπαρασκευαστικές εργασίες του Συντάγματος.

Οι ίδιες τέλος αμφίσημες και ελαστικές συνταγματικές διατάξεις αναγνωρίζουν στα κρατικά όργανα, που είναι επιφορτισμένα με καθήκοντα πολιτικής διεύθυνσης (όπως είναι η Βουλή και η Κυβέρνηση), ευρύτατα περιθώρια διακριτικής ευχέρειας και μεγάλες δυνατότητες επιλογής προς δράση. Ερμηνευτής άρα και εφαρμοστής του Συντάγματος διαθέτουν ευρύτατο πεδίο εξειδίκευσης και προσδιορισμού του περιεχομένου των συνταγματικών κανόνων [25].

Ή ελευθερία όμως αυτή του ερμηνευτή όχι μόνον δεν είναι απεριόριστη, αλλά επιβάλλεται να ασκείται με τη μεγαλύτερη δυνατή προσοχή και λεπτότητα και με τον απαιτούμενο σεβασμό στο περιεχόμενο των κανόνων και των θεμελιωδών αρχών που καθιερώνει το Σύνταγμα. Το έργο του ερμηνευτή εί-

---

24. G. Rolla, ό.π., σ. 90 επ. και 125-129.
25. C. Mortati, ό.π., σ. 180-182, Δ. Τσάτσου, ό.π. σ. 153.

ναι και λεπτό και σημαντικό και δύσκολο, διότι απαιτεί τη συμφιλίωση αντιφατικών αξιώσεων: α) τη διατήρηση της ενότητας και ταυτότητας του Συντάγματος με την ταυτόχρονη προσαρμογή του στις απαιτήσεις της σύγχρονης πραγματικότητας, β) την εξασφάλιση κάποιας ισορροπίας ανάμεσα στους βασικούς σκοπούς που διαπερνούν το Σύνταγμα και στις πολιτικές αντιλήψεις που επικρατούν σε μια δεδομένη στιγμή, γ) την εναρμόνιση του νοήματος των μεμονωμένων διατάξεων με το ιστορικό-σύγχρονο νόημα των θεμελιωδών συνταγματικών αρχών.

Η συνταγματική ερμηνεία υπόκειται πάντως σε δύο θεμελιώδεις ερμηνευτικές προδιαγραφές, που απορρέουν από την ανάγκη υιοθέτησης της ιστορικο-εξελικτικής ερμηνείας και από την αξίωση σεβασμού της συνταγματικής πρακτικής.

VII. Η ιστορικο-εξελικτική ερμηνεία

9. Η πρώτη εκφράζει την αδήριτη ανάγκη προσαρμογής των αφηρημένων συνταγματικών διατάξεων στις σύγχρονες συγκεκριμένες απαιτήσεις της πολιτικής πραγματικότητας. Τα Συντάγματα φτιάχτηκαν για να διαρκέσουν, οφείλουν άρα να ρυθμίζουν τη δραστηριότητα του κράτους όχι μόνο τη στιγμή της γένεσής του, αλλά για όσο γίνεται μεγαλύτερη χρονική περίοδο. Για να εκπληρώσουν το σκοπό τους αυτό πρέπει να μπορούν να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις της ιστορικής εξέλιξης, διότι διαφορετικά κινδυνεύουν να μετατραπούν σε απολιθωμένες αποτυπώσεις παρωχημένων ιστορικών συγκυριών. Από τις μεγαλύτερες δυσκολίες που συναντά ο ερμηνευτής είναι ακριβώς η γεφύρωση του χάσματος μεταξύ του αφηρημένου συνταγματικού κανόνα και της διαρκώς εξελισσόμενης πολιτικής πραγματικότητας. Για να επιτύχει τον στόχο αυτό οφείλει να προσαρμόσει το νόημα που είχε αρχικά η διάταξη στις απαιτήσεις της εποχής που εφαρμόζεται, οφείλει δηλαδή να εφαρμόσει την ιστορικο-εξελικτική ερμηνεία[26]. Σημασία έχει το νόημα που αποκτά η διάταξη κατά τη διαδρομή του χρόνου και πιο συγκεκριμένα το νόημα που ανταποκρίνεται καλλίτερα στις συγκεκριμένες ιστορικές εξελίξεις του θεσμού και στην ιστορική δυναμική που η συνταγματική σχέση εγκλείει. Η ερμηνεία της διάταξης αναγκαίο να επιχειρείται όχι

26. Ειδικά για την ερμηνευτική αυτή μέθοδο C. Lavagna, Istituzioni, σ. 207, του ίδιου, Costituzione e socialismo, σ. 43 επ.

μόνο με βάση τις αλλαγές που έχουν επέλθει στο κανονιστικό της περιεχόμενο, αλλά και —κυρίως— ενόψει των ενδεχόμενων μελλοντικών εφαρμογών της.

Στο συνταγματικό δίκαιο, περισσότερο από κάθε άλλο κλάδο του δικαίου, αρμόζει, εξαιτίας της φύσης των κανόνων του και της ρυθμιζόμενης ύλης, η εφαρμογή κατά την ερμηνεία του εξελικτικού κριτηρίου, της ερμηνευτικής εκείνης προσέγγισης που λαμβάνει υπόψη της τις εξελίξεις της πραγματικότητας και δεν παραλείπει να εξετάζει τις μεμονωμένες διατάξεις ανάγοντάς τες στο συνταγματικό σύστημα που ανήκουν, ή στη συνταγματική αρχή που υπόκεινται και η οποία βρίσκεται διαρκώς σε εξέλιξη.

Η εξελικτική ερμηνεία δεν συνιστά πάντως μια νέα ερμηνευτική μέθοδο, ούτε μια ξεχωριστή φάση της νομικής ερμηνευτικής διαδικασίας, αλλά μια ιδιαίτερη εφαρμογή της λογικο-συστηματικής μεθόδου.

Ο κίνδυνος που ελλοχεύει στην ερμηνευτική αυτή προσέγγιση, είναι να αναλωθεί ο ερμηνευτής σε μια υπερβολική χρήση εμπειρικο-κοινωνιολογικών στοιχείων και να ακολουθήσει ερμηνευτικές κατευθύνσεις που υπερκεράζουν ή και συγκρούονται με το αντικειμενικό νόημα και τους σκοπούς της συνταγματικής διάταξης.

VIII. Η ερμηνευτική σημασία της συνταγματικής πρακτικής

10. Ένας ασφαλής τρόπος για να αποφευχθούν τέτοιες επικίνδυνες υπερβάσεις και να καταπολεμηθούν τάσεις υπερκερασμού της ισχύουσας συνταγματικής πραγματικότητας, είναι η αναφορά στη συνταγματική πρακτική, στην πρακτική που ακολουθούν και εφαρμόζουν κάθε φορά τα αρμόδια κατά το Σύνταγμα όργανα [27].

Η δεύτερη προδιαγραφή της συνταγματικής ερμηνείας εκφράζεται λοιπόν από την έμπρακτη και συγκεκριμένη ερμηνεία του Συντάγματος, όπως αυτή αναδύεται από την καθημερινή εφαρμογή του από τα κρατικά όργανα, εφόσον βέβαια η πρακτική αυτή συντελείται στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων και των λειτουργιών που τους έχουν ανατεθεί και συναντά τη συναίνεση και αποδοχή των παραγόντων της πολιτειακής ζωής. Η συνταγματική πρακτική, το σύνολο δηλαδή των πράξεων και ενεργειών των συνταγματικών οργάνων, που φανερώνουν τον τρόπο με τον οποίο τα όργανα αυτά εννοούν να ασκούν τις αρμοδιότητές τους, συγκροτεί πολύτιμο ερμηνευτικό οδηγό του Συντάγματος και συμβάλλει αποφασιστικά στην αποσαφήνιση του νοηματικού περιεχομένου του. Με αυτή την έννοια και το συνταγματικό δίκαιο αποτελεί και αυτό, και μάλιστα βασικό, σημείο αναφοράς της ερμηνείας του Συντάγματος.

---

27. S. Magiera, ό.π., σελ. 102.

IX. Η σημασία των θεμελιωδών αρχών και οι δεσμεύσεις του ερμηνευτή

11. Εκτός όμως από τη συνταγματική πρακτική, η συνταγματική ερμηνεία οφείλει να εμπνέεται και να καθοδηγείται από τις θεμελιώδεις αρχές που διέπουν τη συνταγματική τάξη και ιδίως απ' εκείνη την αρχή πάνω στην οποία έχει κτιστεί ολόκληρο το συνταγματικό οικοδόμημα: τη δημοκρατική αρχή.

Η απόλυτη προτεραιότητα που έχει κατά την ερμηνευτική διαδικασία η προσφυγή στις διακηρυγμένες δημοκρατικές προθέσεις του συντακτικού νομοθέτη επιβάλλεται, από το γεγονός πρώτα ότι η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας συνιστά τη θεμελιώδη και καθολική ratio του Συντάγματος, και ότι, επί πλέον, αποτελεί στοιχείο ενότητας και συντονισμού όλων των συνταγματικών διατάξεων. Οι λειτουργίες της αυτές δικαιολογούν τη συνεχή προσαρμογή του κανονιστικού περιεχομένου της στις συγκεκριμένες πραγματικές απαιτήσεις της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Η δημοκρατία στην οποία αποβλέπουν οι διατάξεις του Συντάγματος δεν μπορεί παρά να είναι ζωντανή και εξελίξιμη, και η ερμηνεία που αρμόζει στους συνταγματικούς κανόνες που την εγγυώνται δεν μπορεί να είναι άλλη από την εξελικτική.

Ύπατο ερμηνευτικό κριτήριο και αναντικατάστατος ερμηνευτικός οδηγός στη συνταγματική ερμηνεία αποτελούν λοιπόν οι θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος (αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, κοινοβουλευτική αρχή, σεβασμός της αξίας του ανθρώπου, αρχή της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας) στις οποίες και συμπυκνώνονται οι βασικοί πολιτικοί προσανατολισμοί της συνταγματικής τάξης, οι θεμελιώδεις πολιτικές αρχές που η ίδια εγγυάται [28].

Τις πολιτικές, επομένως, αξίες και τα πολιτικά κριτήρια που αναζητά ο ερμηνευτής, προκειμένου να διατυπώσει την ερμηνευτική του πρόταση, θα τα βρει στο ελαστικό και ιστορικά προσδιορίσιμο περιεχόμενο των συνταγματικών αρχών και όχι στους αχανείς και απροσδιόριστους ιδεολογικούς χώρους των συγκρουόμενων πολιτικών δυνάμεων [29]. Με αυτή την έννοια η αναφορά του ερμηνευτή σε πολιτικές αξίες, καθώς και οι πολιτικές αξιολογήσεις στις οποίες ο ίδιος προβαίνει, δεν συγκροτούν διαδικασίες που συντελούνται έξω από το Σύνταγμα ή παράλληλα και ανεξάρτητα από την ερμηνευτική μέθοδο, αλλά στιγμές και όψεις της ίδιας αυτής μεθό-

---

28. Δ. Τσάτσου, ό.π., σ. 175 και Pensovecchio Li Bassi, ό.π., σ. 50 επ., 57 και 85 επ.

29. Η άποψη αυτή αποκλίνει απ' αυτήν που υποστηρίζει ο Δ. Τσάτσος στο σύγγραμμά του (ό.π. σ. 177), σύμφωνα με την οποία «το Σύνταγμα υπόκειται σε τόσες ερμηνείες όσες και οι προερμηνευτικές θεωρίες που μπορούν να θεμελιωθούν στη συγκεκριμένη ιστορική φάση με τα συγκεκριμένα οικονομικά και κοινωνικά της δεδομένα».

δου που αφετηρία και κατάληξή της έχει το κείμενο του Συντάγματος.

12. Ο ερμηνευτής οφείλει, ενεργώντας μέσα στα όρια και ερμηνευτικά περιθώρια που του παρέχουν οι αμφίσημες συνταγματικές διατάξεις και οι ελαστικές συνταγματικές αρχές, να επιλέγει την ερμηνευτική εκείνη λύση που ανταποκρίνεται πληρέστερα στο ιστορικό νόημα της διάταξης που καλείται να εφαρμόσει.

Η ισορροπία που αναζητά είναι δύσκολη και λεπτή, και βρίσκεται μεταξύ των θεμελιωδών αρχών που διέπουν μια συνταγματική τάξη και των πολιτικών αντιλήψεων που αντιπαρατίθενται σε μια δεδομένη στιγμή. Διατυπώνοντας τη δική του κρίση είναι επόμενο άλλωστε και απόλυτα θεμιτό να επηρεάζεται από την περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα και να αποκλίνει προς τις λύσεις εκείνες που βρίσκονται πιο κοντά στη δική του προερμηνευτική επιλογή ή προκατάληψη (Vorverständnis).

Αλλά ασκώντας το ερμηνευτικό του έργο, ο ερμηνευτής δεν είναι εντελώς ελεύθερος, δεν μπορεί να διαλέξει όποια λύση θέλει. Οφείλει κατ' αρχήν να ενεργεί μέσα στο πλαίσιο που δημιουργείται, ή να επιλέγει μέσα από τις νοηματικές δυνατότητες που του προσφέρονται από τον κανόνα που ερμηνεύει, καθώς και από το σύστημα στο οποίο ο κανόνας αυτός εντάσσεται. Ακόμη και όταν εφαρμόζει την εξελικτική ερμηνεία είναι υποχρεωμένος να μην υπερβαίνει ορισμένα ακραία όρια παραμορφώνοντας ή αλλοιώνοντας τη σημασία και το περιεχόμενο της ερμηνευόμενης διάταξης ή αγνοώντας τις νοηματικές δυνατότητες που ενυπάρχουν σ' αυτήν ή τέλος αδιαφορώντας για τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος.

Ακόμη και όταν την ερμηνευτική λύση που προτείνει την έχει επιλέξει με «καθαρά» πολιτικά κριτήρια, δεν παύει πάντως η λύση αυτή να είναι νομική, και να παράγει έννομα αποτελέσματα.

Χ. Συμπεράσματα

13. Ο ερμηνευτής, σύμφωνα με τη σύγχρονη αντίληψη περί ερμηνείας, δεν συνάγει απλώς κανόνες (ερμηνευτικούς) από το νομικό κείμενο, δημιουργεί, πλάθει κανόνες με βάση το ίδιο το κείμενο. Η ερμηνεία έχει εξ ορισμού διαπλαστική δύναμη και κανονιστική ισχύ και καταλήγει σε προτάσεις δεοντολογικού χαρακτήρα. Γι' αυτό και παραμένει νομική έστω κι αν έχει επιπτώσεις πολιτικές, ή προϋποθέτει πολιτικές αξιολογήσεις και επιλογές.

Το γεγονός ότι δεν υπάρχει μια μοναδική και απόλυτα σωστή λύση, ούτε και μια γενικά αποδεκτή ερμηνευτική μέθοδος, δεν σημαίνει ότι είναι μά-

ταιη και ανώφελη κάθε ερμηνευτική προσπάθεια ή ότι τα ερμηνευτικά συμπεράσματα στερούνται επιστημονικής αξίας. Δείχνει απλώς ότι η ερμηνευτική πρόταση έχει σχετική αξία, αλλά διεκδικεί πάντα τον τίτλο της σχετικά σωστότερης και εγκυρότερης ερμηνευτικής εκδοχής.

Η αναγνώριση επομένως της σημασίας που έχουν τα εμπειρικά πολιτικά στοιχεία και οι πολιτικές αξιολογήσεις κατά την ερμηνεία του Συντάγματος, δεν οδηγεί στην απόρριψη της νομικής της φύσης, ούτε στην αμφισβήτηση της δυνατότητας διατύπωσης ερμηνευτικής δεοντολογικής πρότασης, αλλά στην αναγνώριση της σκοπιμότητας και αναγκαιότητας ενσωμάτωσης στην ερμηνευτική διαδικασία και κατά την εφαρμογή των παραδοσιακών ερμηνευτικών μεθόδων, κριτηρίων αξιολόγησης που απορρέουν από τις πολιτικές σχέσεις που ρυθμίζονται και τις ιδεολογίες που αντιπαρατίθενται.

Η αξίωση άρα να εκτιμούνται και να αξιολογούνται πολιτικά στοιχεία κατά την ερμηνεία και εφαρμογή μιας συνταγματικής διάταξης δεν υποβιβάζει την συνταγματική ερμηνεία στο επίπεδο της εμπειρικής ανάλυσης, της περιγραφής και εξήγησης νομικοπολιτικών δεδομένων ούτε την απαλλάσσει από το καθήκον διάπλασης κανόνων. Τονίζει απλώς την ιδιομορφία της και επιβάλλει στον ερμηνευτή του τυπικού Συντάγματος την υποχρέωση να ανοίξει τα φτερά του συνταγματικού κειμένου και να το αφήσει να πετάξει στην περιοχή του «πραγματικού συντάγματος» [30], στην ζωντανή πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα, εμπλουτίζοντάς το με ιδέες και αιτήματα των ανταγωνιζόμενων πολιτικών κοι κοινωνικών δυνάμεων. Τον υποχρεώνει λοιπόν να στρέψει την προσοχή του από την αφηρημένη διατύπωση του κανόνα στη συγκεκριμένη εφαρμογή του, από την τυπική άρθρωση του θεσμού στην συγκεκριμένη λειτουργία του. Τον αναγκάζει ακόμη να λάβει υπόψη του την ιστορική διαμόρφωση του θεσμού ή κανόνα, τον σκοπό για τον οποίο θεσπίστηκε και να καταγράψει τις αλλαγές που έχουν επέλθει στο νοηματικό τους περιεχόμενο, αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στη δυναμική των σχέσεων που ρυθμίζονται και των δυνάμεων που αντιπαρατίθενται.

«Αν μορφή και περιεχόμενο, δίκαιο και πολιτική δεν μπορούν — γράφει ένας ιταλός συνταγματολόγος — να υπάρξουν χωρισμένα, αν το Σύντα-

---

30. Ως πραγματικό Σύνταγμα, που μπορεί να είναι ένα μέρος του τυπικού Συντάγματος, εννοούμε, εδώ, τον «ουσιώδη πυρήνα του Συντάγματος που αποτελεσματικά ισχύει επειδή στηρίζεται στη δύναμη των πολιτικών ομάδων που διαθέτουν κάποιο βάρος στο πολιτικό παιγνίδι. Το πραγματικό Σύνταγμα είναι λοιπόν αυτό που αποτελεσματικά ισχύει, και η αποτελεσματικότητά του αυτή είναι συνάρτηση των πολιτικών δυνάμεων που υποβαστάζουν το Σύνταγμα (πλειοψηφία και μειοψηφία)» (P. Barile, Istituzioni di diritto pubblico, σ. 8). Για την έννοια του ζωντανού δικαίου βλέπε τις αναλύσεις Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Ζωντανό δίκαιο και φυσικό δίκαιο, 1982, 152-162.

γμα δεν πρέπει να είναι μια ιδέα, τότε δεν είναι δυνατόν να μη χρησιμοποιείται ερμηνευτική κατηγορία τέτοια που να αναφέρεται στην πραγματική ζωή του συντάγματος και στις πραγματικές δυνάμεις που το στηρίζουν» [31].

Το Σύνταγμα ακολουθεί τη μοίρα του Δικαίου, το οποίο εμφανίζει όψη διπλή : συνιστά μορφή και ρύθμιση μαζί του πολιτικού είναι. Όπως έγκαιρα και εύστοχα έχει επισημάνει ο Μάνεσης, το Δίκαιο εκφράζει και ταυτόχρονα ρυθμίζει τις κοινωνικές σχέσεις. Έτσι και ο υπέρτατος Νόμος του κράτους μπορεί να εκφράζει ένα συγκεκριμένο συσχετισμό κοινωνικο-πολιτικών δυνάμεων και ταυτόχρονα να τον ρυθμίζει, ή να τον απορρυθμίζει και παράλληλα να συντείνει στη ρύθμιση-διαμόρφωση ενός νέου συσχετισμού. Η δυναμική αυτή εγκλείεται σε κάθε κανονιστικό σύστημα που είναι ταυτόχρονα προϊόν μιας κοινωνικής πραγματικότητας αλλά και ο ρυθμιστής της.

Το Σύνταγμα δεν οργανώνει απλώς την κρατική εξουσία, δεν εγγυάται μόνον τις υπάρχουσες σχέσεις κυριαρχίας, καθιερώνει ή επιβάλλει παράλληλα πρότυπα πολιτικής οργάνωσης και συμπεριφοράς. Δεν λειτουργεί άρα μόνον ως εγγύηση αυτού που υπάρχει, αλλά και ως δύναμη προωθητική αυτού που επιτρέπει συνταγματικά και είναι αντικειμενικά δυνατόν να γίνει. Λειτουργεί, κατά κάποιο τρόπο, και ως πρόγραμμα πολιτικό για τον κοινό νομοθέτη.

Με την έννοιαν αυτή, το Σύνταγμα δεν εμφανίζεται, απλώς, ως κείμενο που θέτει φραγμούς ή όρια στη δράση της κρατικής εξουσίας και ιδίως της νομοθετικής, αλλά και ως υπέρτατος κανόνας που εμπνέει και καθοδηγεί το σύνολο της έννομης τάξης, και ο οποίος, γι' αυτό το λόγο, δεν είναι δυνατόν πλέον να ερμηνεύεται όπως οι κοινοί νόμοι με βάση τα κοινά ερμηνευτικά κριτήρια : αποκτά «μια ειδική κανονιστική σημασία η οποία αποκαλύπτεται όμως μόνον όταν ο ερμηνευτής αναχθεί στις πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις που τη στηρίζουν και τη σηματοδοτούν» [32].

---

31. Augusto Barbera, Le libertà tra «diritti» e «istituzioni», Scritti in onore di C. Mortati, σ. 1-83, 8.

32. Βλ. Ant. Baldassarre, Le ideologie costituzionali dei diritti di libertà, Democrazia e diritto, 1976, 265-302, 295.